

Liberaal en intolerant

Het magere pacificatie-ideaal van de VVD

Bas van Stokkom

Volgens filosofen Marin Terpstra en Theo de Wit is tolerantie een polemische categorie geworden die een curieuze dialectiek heeft doorgemaakt. Het tolerantievertoog markeert scherpe afbakeningen en legitimeert ‘repressie en agressie in naam van de tolerantie’.ⁱ Zo verwoordt PVV-leider Geert Wilders een droom van een homogene cultuur die haar eigen ‘achterlopers’ (vooral: moslims) niet meer duldt. Wilders pleit openlijk voor religieuze intolerantie – het te niet doen van godsdienstvrijheid voor moslims – en hij meent aldus een bijdrage te leveren aan ‘onze’ tolerante joods-christelijke beschaving. Terpstra en De Wit concluderen dat te midden van deze schermutselingen tolerantie zijn pacificerende effecten heeft verloren en een scheidslijn wordt, namelijk ‘die tussen tolerante en niet-tolerante culturen en religies’.ⁱⁱ

In de Engelse politieke arena is tolerantie niet minder gepolitiseerd geraakt. Ook daar moesten frases als ‘wij zijn een tolerant volk’ illustreren dat de Engelse cultuur beschaafd en vrijheidslievend is en die van anderen onderdrukkend. Zo verklaarde oud-premier Tony Blair in 2006 dat ‘we must be ready to defend tolerance’ om vervolgens migranten toe te voegen: ‘So conform to it, or don’t come here’.ⁱⁱⁱ

Sinds premier Mark Rutte dezelfde taal bezigde – ‘doe normaal of ga weg’ – is deze dubbelzinnige retoriek ook in Nederland gemeengoed geworden. Intolerante immigrantengroepen en moslims in het bijzonder zouden niet aan ‘onze’ beschaafde norm van tolerantie voldoen en daarom zouden we die groepen niet meer dienen te tolereren.^{iv} De symboliek van een tolerante natie en de strategie van intolerantie trekken dus gezamenlijk op. De strekking is steeds: onze samenleving dreigt te bezwijken omdat ‘we’ te tolerant zijn geweest en ‘zij’ onwillig zijn om te integreren, ondanks veel bewijs van het tegendeel.

In dit essay richt ik me op de VVD die tolerantie als een van haar beginselen omarmt maar tegelijk uitdraagt dat het land te tolerant is geworden. De partij heeft eerbiediging van ieders individuele vrijheid hoog in haar vaandel, maar beweegt meermaals mee op populistische golven wanneer verontwaardiging over de Islam losbarst. Hoewel de partij zich primair als (economisch) liberaal afficheert, blijven ook moreel-conservatieve principes en intuïties de toon aangeven. Als het gaat om immigratie en misdaad is de partij een rechtse hardliner en komen vergelding en repressie vanzelf op de voorgrond te staan. Die intolerantie heeft bedenkelijke wetgeving aangemoedigd waarvoor onder meer de disproportionele inburgeringsplichten illustratief zijn.

In deze bijdrage zet ik uiteen dat intolerantie vooral typerend is voor mensen die er autoritaire en xenofobe attitudes op nahouden. Hoewel liberalen sinds de 19de eeuw veel moeite hebben gedaan die attitudes te bestrijden, tendeert de

hedendaagse VVD er juist toe in te spelen op negatieve gevoelens over vluchtelingen en de Islam. Ik zal betogen dat de VVD net als andere partijen die intolerante attitudes zou moeten tegengaan, maar dat ‘zelfbeschikking’, ‘niet inmenging’ en ‘vrij zijn van bemoeizucht’ daarbij een steun in de weg vormen. Ik zal ook betogen dat ‘verdragen’ slechts één aspect is van sociale pacificatie en dat pacificerend handelen aangewezen is op redelijkheid en verantwoordingszin. Het ethos van redelijkheid zou conservatief-liberale elites er toe kunnen bewegen meer oog te krijgen voor een respectvolle omgang met minderheden in het debat.

Polariserende VVD-retoriek

Al weer meer dan een kwart eeuw schroomt de VVD niet intolerante boodschappen uit te dragen. Volgens oud-partijleider Frits Bolkestein zou de Islam een achterlijke cultuur zijn en moslims zouden de westerse normen en waarden ondermijnen. Menigmaal fungeren zij als zondebok. De nadruk die verlicht-liberalen in het verleden op wellevendheid en verdraagzaamheid legden, is ver te zoeken bij de huidige VVD.

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw achtte de partij verdraagzaamheid nog van groot belang. In 1966 werd tolerantie aan de oorspronkelijke beginselen (vrijheid, verantwoordelijkheid en sociale gerechtigheid) toegevoegd. Begin jaren zeventig ontstond binnen de partij een discussie – mede aangezwengeld door Henk Vonhoff – over de vraag hoe verdraagzaamheid te combineren was met de harde antisocialistische campagne en polarisatie die lijsttrekker Wiegel destijds beoogde.^v

In het *Liberaal Manifest* van 1981 werd in de context van immigratie gepleit voor meer wederzijdse verdraagzaamheid. Stigmatisering van bevolkingsgroepen moest worden bestreden. De partij ondersteunde de wens van werkgevers om gastarbeiders te laten herenigen met hun gezin en pleitte tegen een maximum aantal gastarbeiders omdat dit de vrijheid van werkgevers zou aantasten. Ook de komst van Surinamers naar Nederland noodzaakte de partij te pleiten voor een verdraagzame opstelling jegens buitenlanders. In het *Liberaal Manifest* lezen we het volgende: “De overheid dient aan culturele minderheden een zo groot mogelijke gelegenheid te geven tot integratie in de Nederlandse samenleving en daarbij dient hun recht op behoud van een eigen identiteit te worden veiliggesteld.”

Sinds Bolkestein deze gedachten bestreed en die aan andere partijen trachtte toe te dichten, volgt de partij een heel andere koers. De multiculturele samenleving werd in de ban gedaan en immigranten moesten zich aanpassen aan ‘onze’ superieure westerse cultuur. In de verhitte sfeer rondom de moord op Fortuyn pleitten Geert Wilders en Ayaan Hirsi Ali – destijds nog VVD-kamerleden – voor een ‘liberale Jihad’.^{vi} Tijdens een partijcongres enkele jaren later uitte VVD-fractieleider Jozias van Aartsen de volgende retorische frasen: ‘Wie is een vriend

van onze Grondwet, wie is een vriend van de sjaria? Wie kiest voor individuele vrijheid en gelijkheid voor de wet, wie voor de stokslagen van de ayatollahs?’^{vii} In 2011 en 2012 lanceerde de partij felle slogans waaronder ‘Grenzen dicht voor wie ze overschrijdt’ en ‘Meer straf en geen begrip voor criminelen’. In een paginagrote krantenadvertentie in 2017 – getiteld: ‘Aan alle Nederlanders’ – richtte Rutte een boodschap aan allochtonen die niet willen integreren. Zijn advies aan migranten die hier ‘de boel te verstieren’ en ‘onze vrijheid misbruiken’ was: ‘doe normaal of ga weg’. Frases als ‘ik zou ze zelf het liefst in elkaar slaan’ – in reactie op bedreigde hulpverleners – illustreren dat Rutte zijn best doet om in de gunst van het gewone volk te komen.

In de plannen rondom immigratie en inburgering komt de hang naar intolerantie en repressie misschien het beste tot uitdrukking. Zo moeten nieuwkomers zelf hun inburgering gaan betalen en moet illegaal verblijf strafbaar worden gesteld. Ook de suggestie om celstraf in te voeren voor het oppikken van migranten op zee past bij die verbeterde politieke opstelling.

Rutte is een pleitbezorger van absolute vrije meningsuiting en dat impliceert dat alles gezegd moet kunnen worden, ook als dat belediging of vuilspuiterij betreft. In 2008, nog voor hij premier werd, nam Rutte het initiatief om in de Tweede Kamer een expositieruimte in te richten waarin onder meer werk van cartoonist Gregorius Nekschot werd vertoond, inclusief een tekening waarop Mohammed Anne Frank verkracht. Die provocatie maakt opnieuw duidelijk dat uitingsvrijheid onbekommerd mag worden botgevierd in het publieke domein. Volgens Marcel ten Hooven legitimeert Rutte daarmee een ontwikkeling ‘waarbij de habitus van de burger die weet dat hij het publieke domein met anderen deelt en zich daarom beheerst, plaats maakt voor ongeremdheid, onwil om zich in de ander in te leven en desinteresse in het culturele verschil’.^{viii}

Kortom, sinds de jaren negentig is tolerantie tegenover andere culturen en religies ondergeschikt gemaakt aan maximale uitingsvrijheid, nodeloos kwetsen en opjutten inbegrepen. Tevens zijn de laatste restanten van een sociaal liberalisme aan de kant gezet en heeft het principe van zelfbeschikking een onaantastbare status verworven. Opmerkelijk daarbij is dat die absolute zelfbeschikking niet wordt gegund aan moslims die de Nederlandse nationaliteit hebben. Het belijden van de Islam wordt in de genoemde VVD-retoriek haast per definitie met onderdrukking geassocieerd.

Dreigingsbeelden en intolerantie

Politiek rechts is al weer enige tijd in de ban van de dreigende ondergang van het Avondland. Vanuit dat denkraam worden nieuwkomers en vluchtelingen veelvuldig wantrouwend en minachtend aangesproken. Uit onderzoek blijkt dat dreigingsbeelden – en dan vooral de (vermeende) bedreiging van sociale cohesie en moreel verval – de belangrijkste voorspeller vormen van intolerantie onder de massa van de bevolking, vaak zonder dat vooringenomen meningen in het spel

zijn. Die dreigingsbeelden activeren autoritaire en chauvinistische opvattingen, vooral wanneer (vermeende) gevaren worden toegeschreven aan vijandige groepen.^{ix} Kennelijk is conservatisme – in de betekenis van autoritarisme^x – een aantrekkelijk antwoord wanneer de eigen leefwereld wordt bedreigd.

Ruimdenkendheid wordt opgegeven ten gunste van controlegeneigdheid.^{xi} In de context van gevaar en bedreiging – waarbij allerlei gefabriceerde dreigingsbeelden een rol kunnen spelen – doet zich menigmaal een ‘conservative shift’ in de publieke opinie voor. Wanneer terroristische dreigingen zich aanhoudend voordoen, komen coöperatieve en ontspannen omgangsvormen onder grote druk te staan, zoals blijkt uit de verregaande verrechtsing van het politieke klimaat in Israël.^{xii}

Naast dreigingsbeelden spelen vooroordelen een grote rol. Zo is na de Tweede Wereldoorlog vastgesteld dat intolerante en autoritaire houdingen kenmerkend zijn voor gezagsgetrouwe bevolkingsgroepen die hun angsten en onvrede op zondebokken projecteren, de Joden in het bijzonder. Deze houdingen zouden steun aan de nazibeweging hebben bevorderd.^{xiii} De opvattingen van gezagsgetrouwe groepen worden onder andere gekenmerkt door ethnocentrisme (vooroordelen ten aanzien van andere culturen) en moreel conservatisme (vooroordelen ten aanzien van onder andere vrouwen en homoseksuelen). Vaak tenderen deze groepen ertoe zich te vereenzelvigen met een sterke leider en met nationale grandeur.

Zoals bekend, grote delen van de bevolking die zich in de steek gelaten voelen door de overheid en voorheen nauwelijks stemden, voelen zich de laatste decennia aangetrokken tot populistische partijen. Deze volksdelen hebben vanouds weinig affiniteit met de taal van tolerantie en rechtsbescherming. De vooroordelen van deze bevolkingslagen zijn in een fundamenteel opzicht ‘blind’: men heeft een afkeer van alle minderheden, niet van één enkele minderheid. Zij zijn ook vatbaar voor het gevoel dat ‘de samenleving islamiseert’.^{xiv}

Een kanttekening bij het voorgaande is dat hoge opleiding niet automatisch fungeert als beschermende factor tegen de neiging vreemdelingen en buitenstaanders intolerant te bejegenen. Een mogelijke verklaring is dat ook hoger opgeleiden vatbaar zijn voor een ‘conservative shift’: zij geloven dat de samenleving desintegreert en dat de grenzen van tolerantie zijn bereikt. Zij kunnen zich gaan ergeren aan mensen die de eigen natie kritiseren en gaan zich meer identificeren met patriotisme. Hoger opgeleiden beschikken doorgaans over ‘gewone’ liberale en progressieve houdingen, zoals een voorkeur voor gelijkberechtiging en acceptatie van homoseksualiteit. Er is dan ook sprake van een dubbelzinnige ontwikkeling: intolerantie gaat gepaard met een verdere liberalisering.^{xv} De wens dat hard wordt opgetreden tegen buitenlandse ‘gelukszoekers’ en ‘relshoppers’ heeft zich verbreid over bredere maatschappelijke lagen die zich – in andere contexten – graag laten voorstaan op hun redelijkheid. Dat verklaart ook dat een groot deel van een statusgevoelige

middenklasse de verbale krachtpatserij van de VVD heeft omarmd. Concluderend, de verharding van het migratie- en integratiebeleid is niet uitsluitend te danken aan factoren die vanouds met een repressieve gezindheid samenhangen, zoals een lage opleiding, autoritaire gezindheid en de roep om sterke leiders.

Intomen van intolerantie

Oud Elsevier-hoofdredacteur H.J. Schoo wierp na de moord op Fortuyn de vraag op ‘hoe de gevestigde politiek ongevoelig kon raken voor de noden en wensen van het “gemene volk” en ziende blind bleef voor zijn groeiende isolement en wrok’.^{xvi} Hij zette uiteen dat de gevestigden – politici, de academische wereld – te snel hun afschuw uitspraken over Fortuyn en andere populistische voormannen, de patsers en vrije jongens, ‘nieuwlichters met verkeerde pakken, foute auto’s en nieuwe fortuinen’ die het zou ontbreken aan cultureel kapitaal en innerlijke beschaving.^{xvii} Volgens Schoo was de PvdA blind voor de ‘volkse ontreddering’ bij haar oude achterban en speelde liever de kaart van multiculturalisme. De partij had zich met haar hooggeschoolde kader vervreemd van een flink deel van zijn traditionele electoraat, waardoor veel kiezers bij populistische partijen zijn beland. Het ligt voor de hand, beklemtoont hij, dat de PvdA zich weer tot tolk maakt van de ‘ontevreden maatschappelijke achterhoede’ en een verdere emancipatie van de lagere middenklasse op zich neemt.

In een repliek op Schoo schreef ik eerder dat niet alleen de PvdA verantwoordelijk is voor de opkomst van een klasse van ontevreden en rancuneuze burgers.^{xviii} Het is de vraag of de massa van ontevreden achterblijvers – in Schoo’s termen de gemakconsumenten die het vroegere ‘lompenproletariaat’ vormden – zich überhaupt ooit hebben geïdentificeerd met de (verheffings)idealen van de sociaaldemocratie. Het is de taak van de PvdA om maatschappelijke achterstanden te bestrijden, niet om onderbedeelde mensen te steunen in hun aandrang – zoals Schoo het verwoordt – zich te identificeren met bolides en snel geld. Bovendien hebben alle partijen de opdracht om sociale integratie te bevorderen en ontevreden burgers die vervreemd zijn van de politiek, te bewegen hun belangen kenbaar te maken. Alle partijen hebben er baat bij dat de parlementaire mores – waken over het publieke belang; compromissen zoeken – vitaal blijft en beschaafde omgang in de politiek wordt aangemoedigd.

Toch kun je ook redeneren dat intomen van intolerantie juist een taak is van liberaal-conservatieve elites. Zij hebben hier wellicht een speciale verantwoordelijkheid en wel omdat mensen die gewend zijn autoritaire antwoorden te geven, doorgaans feller reageren op (vermeende) dreigingen. Die vurigheid verdient inperking. Volgens taalwetenschapper George Lakoff is de metafoor van Morele Kracht kenmerkend voor die conservatieve gevoelswereld: ‘having the moral fiber or backbone to resist evil’.^{xix} Ruggengraat tonen om

kwade verleidingen te weerstaan en onrecht te pareren. Binnen dit morele denkraam wordt bedreiging van de gemeenschap, bijvoorbeeld door buitenlanders, snel als een inbreuk uitgelegd waarop een repressief antwoord geboden is.^{xx} Dat leidt ertoe dat sociale verhoudingen eerder verharder dan ontgooien. Om die redenen zouden conservatief-liberale elites de taak op zich kunnen nemen deze reactieve impulsen in te dammen en te beklemtonen dat boosheid menigmaal ten koste gaat van gelijkwaardigheid en respect voor anderen. Die elites kunnen ook duidelijk maken dat traditionele, masculiene vooringenomenheden, vergeldingsdrang en autoritair gedrag een sta in de weg vormen voor democratische omgangsvormen, of die attitudes nu kenmerkend zijn voor sommige autochtone volksdelen of een aantal allochtone groepen. Mogelijk zouden conservatief-liberalen daarbij kunnen aanknopen bij het maatschappijbeeld van conservatieve denkers bij wie sociale orde, zelfbeheersing en gematigdheid voorop staan.

Hoe dat ook zij, Schoo heeft er weinig vertrouwen in dat de VVD de emancipatie van ontevreden bevolkingslagen op zich neemt. Dat lijkt aannemelijk. Twee factoren lijken dat te verhinderen (buiten de verleiding om vijandige intuïties ten aanzien van niet-westerse migranten en de Islam electoraal te verzilveren). Ten eerste staat het non-interventiebeginsel, de ‘heilige graal’ van het moderne liberalisme, een emancipatoir programma in de weg: de individuele keuzevrijheid mag niet gedwarsboomd worden en bemoeizucht is uit den boze. Deze doctrine herbergt een aantal risico’s en gevaren. Ten eerste, wanneer keuzevrijheid onaantastbaar is, kan autonomie als een machtswoord gaan fungeren: ‘ik beslis en hoef me daarvoor niet te verantwoorden’. Voorts kan autonomie het idee voeden dat je de samenleving niets verschuldigd bent, zodat je burgerplichten – hulp bieden in noodsituaties, melden van wantoestanden – gemakkelijk kunt ontlopen.

Ten tweede, en daarop aansluitend, actief burgerschap geldt niet als een inherent aantrekkelijke activiteit. Veel rechts-liberalen zijn bevreesd voor een visie op politiek als een gedeelde, publieke onderneming. Sommigen menen dat het faciliteren van actief burgerschap door lokale overheden een gevaarlijke ontwikkeling is omdat burgers dan publieke normen worden opgedrongen.^{xxi} Burgers zijn primair nachtwakers, zodat zij hun energie kunnen steken in het realiseren van privédoeleinden. Burgerschap hoort dan ook een minimale activiteit te zijn. Daarbij speelt ook dat de hedendaagse VVD weinig affiniteit heeft met morele attitudes als zelfbeheersing, matiging van aanspraken, prudentie en inlevingsvermogen. Die deugden vragen te veel van burgers, dwarsbomen de keuzevrijheid en zetten een rem op private initiatieven.

Kortom, terwijl de oude verlicht-liberale elites de emancipatie en voorspoed van het gewone volk verwelkomden en achterstanden ongedaan wilden maken, acht de hedendaagse VVD een beschavingsoffensief overbodig. Dat streven heeft de geur van paternalisme en zou een inbreuk zijn op ieders autonomie. De partij

lijkt de verlichtingsgeest te hebben ingewisseld voor een benepen zelfbeschikkingsgeloof dat loyaliteit aan de publieke zaak ver van zich af houdt.

Redelijkheid: de essentie van tolerant handelen

De eigen bijdrage van burgers aan conflictbeheersing en het bestrijden van sociale spanningen komt er in de VVD-filosofie eveneens bekaaid van af. Het zal niet verbazen dat het beginsel van tolerantie in deze context weinig zeggingskracht heeft. Sommige VVD'ers menen zelfs dat tolerantie als partijbeginsel afgevoerd kan worden omdat verdraagzaamheid al ligt besloten in het liberale vrijheidsbeginsel.^{xxii} De achterliggende gedachte is wederom dat het ongemoeid laten van ieders keuzevrijheid het maatschappelijk verkeer afdoende reguleert. Maar die droom miskent dat meer vereist is om sociale pacificatie bewerkstelligen, namelijk elkaar aanspreken, zich verantwoorden en zoeken naar oplossingen.

We zouden kunnen toewerken naar een 'stevige' visie op sociale pacificatie gecentreerd rondom redelijkheid. Ik meen dat tolerantie pas echt een grote betekenis krijgt indien redelijkheid haar onder de vleugels neemt. Dat impliceert dat we een dialoog met anderen aangaan over 'verwerpelijk' gedrag, waarbij de gesprekspartners respectvol communiceren en bereid zijn verantwoording te geven. Dat is heel wat anders dan 'ongemoeid laten'. De schemer van 'niet inmenging' kan worden ingewisseld voor het volle licht van redelijkheid. Laat ik dat tenslotte kort uitwerken.

Tolerantie herbergt vele uiteenlopende betekenissen en roept tal van paradoxen op.^{xxiii} Sommigen noemen het een obscure term, anderen een onmogelijk begrip. Volgens socioloog Cees Schuyt kan tolerantie slechts onder strikte voorwaarden een deugd worden genoemd en wel in termen van 'het onderdrukken van de neiging te onderdrukken'.^{xxiv} Dat wil zeggen, niet handelend optreden als het in je vermogen ligt verwerpelijk geacht gedrag te verhinderen. Filosoof Paul van Tongeren brengt het deugdzame van tolerantie in verband met de kracht of moed die vereist is om een probleem uit te houden.^{xxv} Mij lijkt 'moed' hier niet het juiste begrip, omdat primair bedoeld wordt op terughoudendheid. Bovendien brengt het uithouden van ergerlijke of verwerpelijke praktijken eigensoortige moeilijkheden met zich mee. Die attitude draagt weliswaar in veel opzichten bij aan conflictpreventie en conflictvermindering, maar niet automatisch aan sociale pacificatie. In sociaal opzicht verplichten 'verdragen' en 'verduren' tot weinig. Onduidelijk blijft hoe het begrijpen van andermans opvattingen kan worden bevorderd, laat staan onderlinge toenadering. Sterker, indien tolerantie slechts 'uithouden' betekent, kunnen onredelijke vormen van aversie een rol blijven spelen en kan de angst voor mensen die een echt andere levenswijze hebben, niet te boven worden gekomen.

Volgens filosoof Rainer Forst is tolerantie een leeg, onbepaald en 'normatief afhankelijk concept' dat pas door redelijkheid inhoud en substantie krijgt.^{xxvi}

Redelijkheid duidt erop dat de redenen voor afwijzing van het handelen van de getolereerde moreel te rechtvaardigen moeten zijn en dat bezwaren op een respectvolle, niet op de persoon gerichte manier worden vertolkt. Bovendien zouden echt tolerante burgers rekening moeten houden met ‘contexten van rechtvaardiging’. Zij beseffen dat in sommige contexten ethische of religieuze principes geen absolute geldigheid kunnen hebben en dat vreedzame communicatie en zelfs overeenstemming mogelijk zijn. Dat vereist van de tolerante burger – gelovig of ongelovig, van allochtone afkomst of niet – een zekere zelfbepanking en zelfrelativering, namelijk het tegengaan van de impuls het goede op te leggen, zonder dat de eigen (geloofs)overtuiging wordt gecompromitteerd. De tolerante burger is dus niet angstig voor onenigheid of confrontatie, maar ziet er van af een bepaalde overtuiging op te dringen of te willen domineren. Pas als aan genoemde voorwaarden is voldaan kan volgens Forst over de deugd van tolerantie worden gesproken.

Het voorgaande maakt duidelijk dat tolerantie en redelijkheid een gemeenschappelijk kenmerk hebben: beide veronderstellen een terughoudende attitude in termen van jezelf niet dwingend of superieur opstellen. De twee begrippen lopen in elkaar over zodra de tolererende partij probeert het verwerpelijke gedrag ter sprake te brengen en discussie daarover in beweging te krijgen. Er wordt dan wel een belangrijke ‘externe’ dimensie aan tolerantie toegevoegd, namelijk welwillendheid: de denkwereld van andere partij pogen te begrijpen en kritiek op een gestileerde, respectvolle manier vertolken. De vraag is wat de geschetste perspectiefverschuiving van ‘uithouden en doorstaan’ naar ‘begrijpen, uitleg geven en verantwoorden’ kan bijdragen aan pacificatiepolitiek. Theoretisch gezien zou redelijkheid – net als tolerantie – retorisch misbruikt kunnen worden om een scheidslijn tussen culturen te markeren: ‘wij zijn redelijk, zij onredelijk’. Maar de ander beschuldigen van een onredelijke attitude en zelf redelijkheid claimen, gaat snel wringen. Belangrijker is dat redelijkheid een rem kan zetten op het geloof dat geëmotioneerde retoriek een bijdrage levert aan publieke meningsvorming. Redelijkheid kan ook als tegenwicht fungeren voor de neiging om het ‘uitdelen’ en ‘verduren’ van nodeloos kwetsende bewoordingen – inclusief aanvallen op je identiteit – als kenmerkend te zien voor ‘onze’ vrije debatcultuur. Denk bijvoorbeeld aan voormalig VVD-minister Rita Verdonk toen zij geringschattend sprak over het ‘lage incasservermogen’ van moslims. Indien het ethos van redelijkheid meer greep zou hebben op conservatief-liberale elites zouden zij mogelijk minder makkelijk hun toevlucht nemen tot kwetsende taal. Natuurlijk, geconfronteerd met dweepzuchtige of militante tegenstanders heeft ook redelijkheid zijn grenzen. Dan kun je je geen welwillende houding veroorloven. Dat zou naïef zijn of getuigen van toegeeflijkheid, waardoor die tegenstanders de regels van het debat gaan bepalen en mogelijk zelfs democratische normen in gevaar brengen. Anderzijds, indien dat gevaar zich niet

voordoet moet je – zoals sociaaldemocraat Thijs Wöltgens zei – vermijden dat je tegenstanders tot vijanden bestempelt. ‘Vijandschap is het einde van de basisconsensus waarop de democratie berust. Vijandschap zoekt een slagveld in plaats van een debat.’^{xxvii} In dat licht kan een kwart eeuw polariserende VVD-retoriek misplaatst worden genoemd. Je hoeft de geloofswereld van gewone moslims immers niet door het slijk te halen om een vastberaden positie ten opzichte van de politieke Islam in te nemen.

ⁱ Marin Terpstra & Theo de Wit, *Waarom tolerantie niet de hoogste waarde kan zijn. Over de omgang met heilige zaken.* (Budel 2019) 226.

ⁱⁱ Idem 235.

ⁱⁱⁱ Ade Kearns & Jon Bannister, Conceptualising tolerance: paradoxes of tolerance and intolerance in contemporary Britain, *Italian Journal of Sociology of Education* (nr. 2, 2009) 133.

^{iv} Zie ook Maykel Verkuyten & Rachel Kollar (2021), Tolerance and intolerance: Cultural meanings and discursive usage, *Culture & Psychology* (nr. 1, 2021) 179.

^v Michelle Verboom, *De verandering van het ware liberalisme. De ontwikkeling van het liberalisme en de beginselen van de VVD in de jaren 1948 tot 1982*, scriptie Radboud Universiteit Nijmegen.

^{vi} Het is tijd voor een liberale jihad, in: *NRC Handelsblad* 12 april 2003.

^{vii} Geciteerd in Marcel ten Hooven, VVD / Wilders is een last voor alle partijen, in: *Trouw* 29 juni 2006.

^{viii} Marcel ten Hooven, Hoe anders mag je nog zijn in Nederland? *Christen Democratische Verkenningen* (winter 2008) 260.

^{ix} James L. Gibson, Political Intolerance in the Context of Democratic Theory, in: R.E. Goodin (ed.), *The Oxford Handbook of Political Science*, (Oxford 2011).

^x Zie Karen Stenner, Three Kinds of “Conservatism”, in: *Psychological Inquiry*, August 2009.

^{xi} P.R. Nail e.a., Threat causes liberals to think like conservatives. *Journal of Experimental Social Psychology* (nr. 4, 2009).

^{xii} D. Canetti e.a., Exposure to Violence, Ethos of Conflict, and Support for Compromise: Surveys in Israel, East Jerusalem, West Bank, and Gaza. *Journal of Conflict Resolution* (nr. 1, 2015).

^{xiii} T.W. Adorno e.a., *The Authoritarian Personality* (New York 1950).

^{xiv} P. Sniderman & L. Hagendoorn, *When Ways of Life Collide* (Princeton 2007).

^{xv} Bas van Stokkom, Morele woede en punitieve verlangens. Over de verrechtsing van het strafklimaat, in: René Gabriels e.a. (red.), *Het hart op de tong. Emoties in de politiek* (Amsterdam 2018).

^{xvi} H.J. Schoo, Van oude en nieuwe klassen, of de deftigheid in gedrang, in: H.J. Schoo, *Republiek van vrije burgers. Het onbehagen in de democratie* (Amsterdam 2015) 184.

^{xvii} Idem 175

^{xviii} Bas van Stokkom, Boze kiezer is zorg van alle partijen, in: *De Volkskrant* 13 september 2002.

^{xix} George Lakoff, *Moral Politics. What Conservatives Know That Liberals Don't.* (Chicago: 1996) 71 en 200-201.

^{xx} Zie de literatuur over conservatieven als ‘intuïtieve aanklagers’. J.H. Goldberg e.a., Rage and Reason: The psychology of the intuitive prosecutor. *European Journal of Social Psychology* (nr. 5-6 1999).

-
- ^{xxi} Bas van Stokkom, *De republiek der weerbaren* (Deventer 1992) 26-29.
- ^{xxii} Patrick van Schie, Een echte liberaal heeft verdraagzaamheid niet als apart beginsel nodig, in: *Liberaal Journaal / Tolerantie* (Den Haag 2019) 6.
- ^{xxiii} Zie Verkuyten & Kollar *ibid.*
- ^{xxiv} Cees Schuyt, Alledaagse tolerantie: een onvolmaakte deugd, in: Marcel ten Hooven (red.), *De lege tolerantie* (Amsterdam 2001) 163.
- ^{xxv} Paul van Tongeren, *Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdethiek* (Amsterdam 2003).
- ^{xxvi} Rainer Forst, Tolerance as a Virtue of Justice, *Philosophical Explorations* (nr. 3 2001).
- ^{xxvii} Geciteerd in Hans Goslinga, Polariseer tegen de polarisatie, in: *Trouw* 16 februari 2020.